

תיעודון ביטאון האגודה הישראלית לתיעוד בעל פה מס. 5

אייר תשס"ז

מאי 2007

דבר העורך

הגיליון החמישי של תיעודון יצא לאור לקראת יום העיון השנתי בתיעוד בעל פה. יום העיון השנה מוקדש לנושא "תיעוד, עלייה והגירה במימד השוואתי", והוא עוסק בתיעוד קורותיהם של יהודים מארצות המזרח התיכון, צפון אפריקה והבלקן, כאשר המימד השוואתי קשור לא רק בארצות המוצא אלא גם בארצות היעד: צרפת, ישראל ואמריקה הלטינית. אנו מקווים שתהיה לנו בעתיד הזדמנות להרחיב את המימד השוואתי גם לארה"ב וקנדה.

תיעוד זיכרונותיהם של יהודים מארצות מוסלמיות הוא נושא בעל חשיבות רבה, בשל מחסור בתיעוד כתוב, הזנחה מחקרית שהייתה קיימת בעבר והיבטים בעלי משמעות של החיים בקהילות המוצא ובתהליכי ההגירה, אותם ניתן ללמוד רק מניסיונם וחוויותיהם של האנשים שעלו מאותן ארצות. בפאריס הוקם למטרה זו "ארכיון הזיכרון הספרדי"

(Archives de la Mémoire Sépharade), המתעד בוידאו את חייהם של היהודים הספרדים מצפון אפריקה ומתפוצות אחרות, ומעמיד את החומר לרשות חוקרים ומתעניינים. היוזמת והמנהלת של הארכיון, הד"ר הלן טריגנו, היא אורחת הכבוד ביום העיון השנתי שאנו מקיימים במאי 2007.

גורם נוסף המעוניין לעודד עריכה של תיעוד בעל פה עם יהודים מארצות מוסלמיות הוא **World Organization of Jews from Arab Countries - WOJAC** - "הארגון העולמי של יהודים יוצאי ארצות ערב". הארגון פועל למען הכרה ביהודים שיצאו מארצות ערב כפליטים, ורישום הרכוש שהותירו אחריהם על מנת לבסס את תביעותיהם. בנוסף הארגון מעוניין לתעד את זיכרונותיהם של היהודים שנולדו בארצות ערב בשיתוף פעולה עם גורמים אקדמיים מתאימים.

אחד הפרוייקטים שהוצעו ל-WOJAC הוא פרויקט לתיעוד בעל פה בשם "יציאת מצרים הנשכחת" (The Forgotten Exodus), שמטרתו לראיין בוידאו את עדויותיהם של ילדי ארצות ערב באמריקה (ארה"ב, קנדה ואמריקה הלטינית), אירופה וישראל. הפרוייקט מנוהל על ידי ד"ר הנרי גרין מאוניברסיטת מיאמי, שכבר התחיל באיסוף ראיונות בקנדה ובדרום פלורידה. אני מקווה שפרוייקט זה יזכה להתממש גם בארץ, ויסייע לדלות מנבכי הזיכרון את התרבות, אורחות החיים והסיפורים המרתקים למען הדורות הבאים.

האגודה הישראלית לתיעוד בעל פה
ע"ר 58-038-066-5

הוועד המנהל:

ד"ר משה מוסק, יו"ר
גב' אילנה בודובסקי
ד"ר מרגלית בז'רנו
גב' ריקי גרתי
מר נרי אראלי
ד"ר יהודית רייפן-רונו
מר אילן שטיר

מערכת התיעודון:

ד"ר מרגלית בז'רנו, עורכת
ד"ר יהודית רייפן-רונו
גב' ריקי גרתי

מזכירת המערכת:

גב' מריאנה חנין

כתובת המערכת:

המדור לתיעוד בעל פה,
המכון ליהדות זמננו
האוניברסיטה העברית בירושלים
ירושלים 91905
msbejar@mscc.huji.ac.il

התיעוד בעל-פה כמקור במחקרי המחלקה להיסטוריה בצה"ל שמעון גולן

דברים מהרצאה ביום העיון השנתי בתיעוד בעל פה, ירושלים מאי 2006, בנושא:
מערכת הביטחון: סודיות, חשיפה, העלמה - היסטוריה חסויה וגלויה בתיעוד בעל-פה

הקדמה

המחלקה להיסטוריה בצה"ל חקרה וחוקרת נושאים רבים ומגוונים. שירותי בה, במשך למעלה משלושים שנה, איפשר לי להתנסות בהיבטים השונים של המחקר. אחד מהם – תרומתו של התיעוד בעל-פה למחקר. במשך רוב הזמן עסקתי בחקר הפיקוד העליון, לפיכך ייסוב המאמר, בעיקרו, על התיעוד בעל-פה כמקור למחקר הפיקוד העליון – במלחמות השונות וביניהן.

ההגדרה

במילון למונחי צה"ל מוגדר תיעוד בעל-פה כלהלן: "מקור ראשוני לחומר היסטורי או לחומר אחר, שהוקלט בעת ריאיון מתוכנן עם אישים, ויש לשמר את המידע שברשותם". ראשית, אנסה לבחון את גדרות ההגדרה: מה נכלל בתוכה, והאם נכון לפרוץ את גדרותיה ולכלול בה עניינים שאינם מובנים מאליהם על-פי לשונה?

המונח הבעייתי הראשון הוא "ראשוני": ריאיון אינו יכול להיות מקור ראשוני, שכן מקור ראשוני הוא מקור מעת קרות האירוע. המונח הבעייתי השני הוא "שהוקלט", שכן הוא מצמצם את ההגדרה להקלטה: ייתכנו מקרים שאדם ירואיין למטרות המוגדרות והריאיון לא יוקלט (ראו דוגמאות בהמשך); האם מקרים אלה אינם נכללים בהגדרה של תיעוד בעל-פה? ניתן לתהות גם לגבי המונח "מתוכנן": לדוגמה – מספר שנים לאחר מלחמת "שלום הגליל" ביקר אצל מי שכיהן אז בתפקיד ראש מחלקת היסטוריה, אל"ם בני מיכלסון, בני בגין – בנו של מי שכיהן במלחמה כראש הממשלה. הביקור היה אישי, ובמהלכו קרא לי אל"ם מיכלסון ושוחחנו עם מר בגין אודות המלחמה. בשיחה זו נודעו לנו פרטים חשובים אודותיה. לא היה זה ריאיון מתוכנן, הוא לא הוקלט, ולא רשמנו דבר במהלכו, אולם נראה לי שאפשר לכלול פגישה מעין זו בהגדרה של "תיעוד בעל-פה".

אחת השאלות העולות מן ההגדרה היא האם ניתן לכלול בה עדויות לוועדת חקירה. עדויות אלו עומדות בכל אמות-המידה של ההגדרה. הן מהוות מקור – אם לא לחומר היסטורי אזי לפחות לחומר אחר, ובכל מקרה ניתן להשתמש בהן למחקר ההיסטורי, חלקן מוקלטות, ויש לשמר את הידע שברשות העדים.

בהגדרה המרחיבה ניתן לכלול פורומים ייעודיים, המקובלים בצה"ל לסיכום אירועים לשם הפקת לקחים. הצבא פועל באופן פונקציונאלי, הוא שואף ללמוד לקחים מכל אירוע, כדי ליישםם באירועים דומים בעתיד. במסגרת תהליך הלמידה מתקיימים פורומים מכמה סוגים:

- אירועי סיכום. לדוגמה: סדרת מפגשים לסיכום מלחמת יום הכיפורים – במטכ"ל, בפיקוד הדרום ובפיקוד הצפון, שנערכה מפברואר 1974 – כשלושה וחצי חודשים אחרי המלחמה.
- תחקירים ייעודיים. אחרי תרגילים ואחרי סיום תהליכים נערכים תחקירים לגבי נושאים עיקריים שבאו לביטוי בתהליך. תחקירים אלה מוצגים בפני צמרת צה"ל ליישום לקחים. לדוגמה: תחקירים נושאים לגבי ההתנתקות, שבמסגרתם פעלו צוותי תחקירים, שאספו חומר וראיינו והציגו ממצאיהם, מסקנותיהם והמלצותיהם בדצמבר 2005 – כשלושה וחצי חודשים אחרי האירוע; תחקירים לגבי מלחמת המפרץ בשנת 2003 ועוד.
- תחקירים ראשוניים. אותם אמור המפקד לקיים מיד בתום הפעילות.

נשאלת השאלה האם ניתן להרחיב את תחולת המושג עוד יותר ולכלול בו דברים שנאמרו במהלך המלחמה, המתייחסים לאירוע ספציפי קודם במהלכה. למשל בשעות הערב של 8 באוקטובר 1973 הסביר הרמטכ"ל

למטהו המצומצם את שאירע בבוקרו של היום. מדבריו ניתן ללמוד על השתלשלות העניינים מנקודת מבטו ועל שיקוליו להחלטות שקיבל. לנוכח דוגמאות אלו חוזרת ונשאלת השאלה אם הצירוף של דברים הנאמרים בעל-פה אחרי האירוע הספציפי מצדיקים הכללתם בהגדרה של "תיעוד בעל-פה", או שההגדרה חלה רק על ריאיון מתוכנן שנועד לשימור מידע?

נתמקד קודם כל בפירוש המצומצם: תיעוד שמקורו במפגש בין מראיין למרואיין, שנועד למטרה הספציפית של קבלת מידע או הסברים לגבי אירועים שאירעו בעבר.

ריאיון מידי וריאיון מאוחר

הבחנה ראשונה שניתן לעשות היא בין ריאיון הנערך בסמוך לאירוע לבין ריאיון המתקיים זמן רב אחר כך. יתרוונותיו של הריאיון מהסוג הראשון טמונים בכך שהוא נערך בעוד זיכרונו של המרואיין טרי, הוא טרם נחשף לגרסאות אחרות, אולי טרם עמד על משמעויות שונות העלולות לפגוע בו או ביחידתו – הוא מסיח לפי תומו. חסרונו – המראיין אינו מכיר, לעתים, את כל החומר הנוגע לאירוע, אינו יכול להעמיד את המרואיין על טעויות, אינו יכול להציג לפניו גרסאות סותרות, אינו יכול להציג לו שאלות, שרק לאחר שיהיה בקיא בחומר יוכל להציגן. יתרוונותיו של ריאיון מסוג זה הם חלק מחסרונותיו של הריאיון המאוחר, ואליו נוספים עוד כמה: במרוצת הזמן דברים נשכחים, הזיכרון מתעתע לעתים, יש שזיכרון מתקבע עם הזמן. בעקבות כתבות, ספרים וראיונות שפורסמו, אדם משוכנע שכך אירע, אף שהעובדות מוכיחות אחרת. יש מראיינים היכולים להעיד שככל שחולף הזמן הולכת עדותו של המרואיין ו"משתבחת" – הוא מוסיף פרטים שלא היו בראיונות קודמים. במרוצת השנים עלולים גם לצוץ אינטרסים של המרואיין, שבשלהם יציג את השתלשלות הדברים באופן המסוים.

רצוי לערוך את שני סוגי הראיונות: ראיונות ראשוניים, בסמוך לאירוע, כאשר זיכרונו של המרואיין טרי. בשלב הבא יכול חוקר, הבקיא בחומר, לערוך ריאיון מאוחר

ניתן להביא לכך מספר דוגמאות:

במסגרת תחקור ההתנתקות (תחקור – ולא הכנות למחקר היסטורי) ערך הצוות שעליו נמנית – שהופקד על תחקור ההכנות לפינוי בדרג המטכ"ל - ראיונות ראשוניים עם חלק מהאישים. נוכח העובדה שחלק מאיתנו - אנשי הצוות - ליוונו את התהליך באופן רצוף, היינו די בקיאים בחומר, ויכולנו לנצל יתרון זה.

דוגמא מובהקת ליתרון שבריאיון מאוחר, כאשר המראיין עבר על כל החומר הרלוונטי וכתב כבר את הטיוטה למחקר הפיקוד העליון במלחמה, ניתן לראות בריאיון עם רמטכ"ל "מלחמת שלום הגליל", רפאל איתן. המראיין (כותב שורות אלו) יכול היה להצביע על אי דיוקים בדברים שכתב איתן בספרו – מאחר והייתה בידו הסטנוגרמה.

ראיונות על סמך טיוטה להערות

האמצעי הטוב ביותר, לדעתי, המשלב את היתרון שבריאיון המאוחר עם הצורך לרענן את זיכרונו של המרואיין, הוא העברת טיוטה להערות. הדרך המקובלת במחלקה להיסטוריה היא שהחוקר כותב טיוטה של המחקר, על סמך החומר הכתוב והמוקלט והעדויות הראשוניות, וטיוטה זו מועברת לאישים הנוגעים בדבר, לשם קבלת הערותיהם והארותיהם. יהיו כאלה שיסתפקו בהעברת הערות בכתב ויהיו כאלה שהחוקר ייפגש עימם. כך, למשל, הועברו ספרי הפיקוד העליון במלחמת יום הכיפורים להערותיהם של הנוגעים בדבר. על בסיסם נערכו ראיונות רבים עם סגן הרמטכ"ל ישראל טל, רל"ש הרמטכ"ל אבנר שלון, שלישי שר הביטחון אריה בראון, מפקד חיל האוויר בני פלד, אלוף פיקוד הצפון יצחק חופי ואחרים. הערותיהם נגעו לעובדות והבהירו גם שיקולים.

חיסרון אחד בהעברת הטיוטה להערות טמונה באפשרות שהנכתב בה ישפיע על דברי המרואיין. חיסרון נוסף: אנשים שכותבים ספרים משלהם אודות האירוע עלולים להשתמש במידע שבטיוטה ולהקדים את מחלקת ההיסטוריה של צה"ל בפרסום המידע בספריהם.

סתירות בין העדות לחומר הכתוב ובין עדויות

לעתים יתגלו סתירות בין העדות לבין החומר הכתוב ולעתים גם בין דבריהם של מרואיינים שונים. בהקשר זה נשאלות כמה שאלות. האחת – ממה עלולות לנבוע הסתירות? השנייה – כיצד לנסות ליישבן? השלישית – כיצד להתייחס אליהן במחקר? סתירות יכולות לעתים לנבוע מזווית ראייה שונה וגם ממכשלות הריאיון המאוחר: שכחה, התקבעות זיכרון, אינטרסים.

יש לציין, שלמרות שיש מקרים בהם אדם ימסור גרסה מסוימת, שאינה האמת לאמיתה, בשל אינטרס, נתקלנו בראיונות גם במקרים בהם מפקדים הצביעו על כשלים שלהם, שכן זו הדרך בה ניתן להפיק באופן המיטבי את הלקחים הנכונים מהאירוע. כך, למשל, בראיונות שערכנו עם אחד מאלופי המטכ"ל שהיה לו תפקיד מרכזי בהתנתקות, הוא הצביע על כשלים שלו.

במקרים של סתירות בין עדויות רצוי להציג בפני המרואיין את העדות הסותרת ולבקש התייחסותו או לקיים ריאיון קבוצתי. בכל מקרה יש להביא במחקר את כל הגרסאות. אם יש בידי החוקר ראיות מספיקות להכריע ביניהן – עליו לעשות זאת, תוך ציון, במראה-מקום, של העמדה האחרת ושל הסיבה שבשלה הועדפה אפשרות אחת על רעותה. אם אינו יכול להכריע – עליו להביא את כל הגרסאות, תוך ציון העובדה שאין ביכולתו להכריע ביניהן.

נושאי הריאיון

ריאיון יכול לעסוק בעובדות, בפרשנויות, בהרגשות, בשיקולים. לכאורה העיסוק הפשוט יחסית הוא בעובדות. אולם כפי שראינו קודם לכן גם לגביהם יכולות להיות סתירות והן ניתנות לפרשנויות שונות. לעתים העובדות ברורות אולם מענייננו להבין מה היו השיקולים שהניעו את האיש להחליט החלטה מסוימת. עלינו לנהוג כלפי תשובתו במידה מסוימת של ספקנות – בעיקר אם הריאיון נערך זמן רב לאחר האירוע. במקרה כזה יש לציין במחקר שהדברים נאמרו בדיעבד.

עניין נוסף שראיונות יכולים לתרום, לרוב יותר מאשר כל מקור אחר, נוגע לתחום היחסים האישיים בין הדמויות. מלחמת יום הכיפורים היא מקרה קלאסי בו באו לידי ביטוי יחסים בין אישיים רעועים והשפעותיהם על האירועים. מידע זה מסביר לעיתים, חלק מההתרחשויות.

הטכניקה של הריאיון

דילמות מספר כרוכות בנושא הטכניקה של הריאיון. דילמה אחת: מה עדיף – מראיין יחיד או כמה מראיינים? היתרון העיקרי בריבוי המראיינים נעוץ בכך שלכל אדם זוויות ראייה אחרות מרעהו. תשובה מסוימת של המרואיין יכולה לעורר אצל אחד המראיינים מודעות ושאלות בתחומים מסוימים. היתרון העיקרי במראיין יחיד – האינטימיות שנוצרת בפגישה בשניים מאפשרת לעתים פתיחות, ובכלל זה העלאת שאלות נוקבות, שאולי לא נעים יהיה להעלותן בפגישה רבת משתתפים, או שהמרואיין יסרב לענות עליהן.

דילמה שנייה: מה עדיף – ריאיון יחידני או ריאיון קבוצתי? מקרה זה דומה בעיקרו למקרה הקודם. היתרון במרואיין יחיד – האינטימיות. היתרון בריאיון קבוצתי – דברים של אחד המשתתפים יכולים להעלות זיכרונות אצל אחרים. נוצרת דינמיקה קבוצתית, במסגרתה ייתכן שיעלו סיפורים שונים לגבי אותו אירוע וניתן לעמת ביניהם וללבנם. מצד שני, לגבי קרב מסוים נתקלו חוקרי המחלקה בתאום גרסאות.

שאלות נוספות: האם להקליט את הריאיון, האם לנהל רשימות של הנאמר במהלכו? בכל עת שהדבר אפשרי יש להקליט את הריאיון, ועל המראיין להגיה את הסטנוגרמה, תוך שהוא מוסיף, בסוגריים מרובעים, הבהרות נחוצות – למען תוכל להוות בסיס של ממש למחקר. ניהול תרשומת במהלך הריאיון עלול להקשות, אך הדבר אפשרי. במקרה של מספר מראיינים ניתן להחליט מראש שאחד מהם ירשום והשני יהיה פנוי יותר לשאול.

יש מקרים בהם לא ניתן להקליט את הריאיון, אם בשל העדר תנאים טכניים ואם בשל סירובו של המרואיין להקלטה. כך, למשל, סירב להקלטה השר ישראל גלילי, אותו ראייתי אודות מלחמת יום

הכיפורים. לעתים לא ניתן גם לרשום במהלך הריאיון. במקרה זה על המראיין לכתוב, מיד בתום הריאיון, את כל שהוא זוכר ממנו, תוך שהוא מציין שהדברים נכתבו אחרי הריאיון, ולא במהלכו.

משקלו של התיעוד בעל-פה במחקר קרבות

כאמור, ניסיוני מתמקד במחקר הרמה האסטרטגית, אולם איני יכול להתעלם מהמחקרים האחרים הנערכים במחלקה – מחקרי מערכות וקרבות. בבואו לחקור את הרמה האסטרטגית עומדים לרשות החוקר מקורות רבים: הקלטות של דיונים – באודיו וכיום אף בוידאו, הקלטות של רשתות קשר, רשימות, יומנים, תכתובות, פקודות. חקר הקרבות, לעומת זאת, עוסק רבות באירועים שתיעוד מסוגים אלה אינו נותן להם מענה מספק. רשתות קשר יכולים להעניק את הפן של שיחות בין המפקדים, פענוח תצלומי-אוויר יכול להראות מיקומם של כלי-רכב – טנקים, נגמ"שים, תותחים – בשלבים מסוימים של הקרב, אך ביכולתם של אלה לשקף רק באופן חלקי את שאירע בו בפועל. נוכח זאת גדול מאוד משקלם היחסי של הראיונות בסוג זה של מחקר. במחקרים שנערכו במחלקה, למשל לגבי קרבות החרמון ו"החוזה הסינית" במלחמת יום הכיפורים, נתקלו החוקרים בעדויות סותרות לגבי חלק גדול מהאירועים. הם עשו כמיטב יכולתם לגשר על הסתירות, אולם אין ביטחון שהגיעו בכל המקרים לחקר האמת עד תומה.

בין אנשי המחלקה יש חילוקי דעות באשר למשקלן של עדויות מאוחרות לגבי קרבות. יש המייחסים להם חשיבות ולעומתם יש הטוענים שבהעדר מקורות ראשוניים מספיקים ועדויות ראשוניות אין כל מקום לערוך מחקר שיתבסס בעיקרו על עדויות שייגבו שנים לאחר האירוע.

יחסי מפקד - פקוד

סוגיה המיוחדת לראיונות שמקיימים אנשי המחלקה להיסטוריה בצה"ל נוגעת ליחסי מפקד-פקוד. המחלקה להיסטוריה היא מחלקה בחטיבת התורה וההדרכה (תוה"ד) – בעבר מחלקת ההדרכה – מה"ד. בראיונות לגבי המטכ"ל יהיו המרואיינים, ברוב המקרים, בכירים מהמראיינים. בעיה זו קטנה יחסית כאשר מדובר בראיונות הנערכים זמן רב אחרי האירוע – אחרי שהמראיינים פרשו מהשירות. בראיונות הנערכים סמוך לתום האירוע ייתכנו מקרים בהם המראיין הוא מפקדו של המראיין – אם ישיר ואם עקיף. כך, למשל, קידומו של המראיין יכול להיות תלוי במראיין. מראיין הישר עם עצמו – ואנו מקווים שרובם של המראיינים נכללים בקטגוריה זו – לא יהסס לשאול שאלות קשות.

גבולות התיעוד בעל-פה

בתחילת המאמר הועלתה הסוגיה אם לכלול גם דברים שנאמרו במהלך המלחמה והסבירו דברים שקרו קודם לכן, או פירוט שיקולים, במסגרת של "תיעוד בעל-פה". הדוגמה המובהקת, שצוינה שם, נוגעת להסבר שנתן הרמטכ"ל לאנשי מטהו לגבי שיקוליו: בשעות הערב של ה-8 באוקטובר 1973 הסביר הרמטכ"ל, דוד אלעזר, לאנשי מטהו המצומצם "מה קרה לנו היום". כלומר, הוא תיאר מה המידע שהגיע אליו במהלך שעות לפני הצהריים של אותו יום ומה השיקולים שהביאוהו לקבל את ההחלטות שקיבל. כך גם, למשל, מפקד חזית הדרום, חיים בר-לב, ששוחח באחד מימי המלחמה עם שר הביטחון על אופן ניהול המלחמה על-ידי הרמטכ"ל. למרות שהדברים לא נאמרו במסגרת ראיונות מכוונים, הרי שאם נקבל את ההגדרה המורחבת, ניתן לכלול זאת בקטגוריה של "תיעוד בעל-פה".

סיכום

לתיעוד בעל-פה חשיבות רבה במסגרת המחקר. ביכולתו לגשר על פערי-מידע, הן באשר להשתלשלות העניינים והן באשר לשיקולים של מקבלי ההחלטות. חשוב לערוך ראיונות ראשוניים מיד בתום האירוע, בעוד זיכרון המראיין טרי ובטרם הושפע מדברים שנאמרו או נכתבו. יש להיות ערים למגבלה כאשר המראיין אינו בקיא באירועים. הראיונות המקיפים יותר ייערכו על סמך טיטה להערות שהועברה למראיין. מעבר לליבון פרטים שונים בהשתלשלות העניינים יכול הריאיון לתרום לגבי היבטים שונים, שלא תמיד ניתן לעמוד עליהם מהמקורות הראשוניים, כגון ניתוחי אופי ויחסים בין-אישיים, שלהם לעתים השפעה מכרעת על אופן התנהלות האנשים וקבלת ההחלטות.

ניתן לערוך את הראיונות באופנים שונים אך בכל מקרה, על המראיין להתכונן היטב לריאיון, להכין שאלות שהוא מעוניין לשאול ולעשות את ההכנות הטכניות הנחוצות.

המידע שיתקבל מהראיונות יוכל לתרום, אם ברב ואם במעט, למחקר. על החוקר לשלב את המידע שהתקבל מהם במידת הזהירות הראויה ולשקלל את השקלול הנכון בין מידע זה לבין המידע שהתקבל מהמקורות הראשוניים. שילובו הנכון של המידע המתקבל מהראיונות בתוך אוקיינוס מקורות המידע הוא שיהפוך את המחקר לראוי לשמו.

* סא"ל (מיל.) ד"ר שמעון גולן, חוקר במחלקת היסטוריה של צה"ל.

עריכה: יהודית רייפן-רונון

על אחד מתוך מלייון וחצי שאחזו בנשק...

(בשולי ראיון שגם הונצח בצילום)

דב לוי

מקובל שבמלחמת-העולם השנייה לחמו נגד צבאות הנאצים כמיליון וחצי יהודים בצד בנות-הברית.

מסיבות שונות בחרתי בשעתו להתרכז בחקר קטע זעיר של נושא כביר ומרתק זה, דהיינו בשלושת הארצות הבלטיות (ליטא, לטביה ואסטוניה) בהן ישבו אז 350,000 יהודים. כידוע נרצחו כ-90% מהם בתקופת הכיבוש הנאצי מידי הגרמנים ושכניהם הבלטים. קרוב ל-10% הצליחו לברוח כמעט ברגע האחרון לפגים ברית-המועצות וחלקם הניכר הצטרף שם למאמץ המלחמתי: במסגרת הצבא האדום, בתעשייה הצבאית, בלחימה הפרטיזנית ועוד.

כשהתחלתי במחקר בשנות ה-50, טרם היתה ספרות ראויה לשמה בנושא התעניינותי פרט אולי לספרי-זכרונות אישיים. מכל שכן כמעט ולא היו בנמצא עדיין קבצי-תעודות ספרי-יען וכדומה. אי לכך שומה היה להשיג לפחות מידע בסיסי מעין "יש מאין" מכל מקור בכתב או בעל פה. זכורים, על כן, לטובה מורי פרופ' בן-ציון דינור ופרופ' משה דיוויס שעמדו אז בראש מוסדות מחקר ועודדוני לערוך מאות ראיונות כפי שיידרש למחקרי, אך גם שיישמר לדורות עבור החוקרים והתלמידים שיבואו אחריי. ואכן הצלחתי ב'עבודת נמלים' לדלות את המידע הדרוש מכל אלה שהתאימו ל"מסגרת ההתייחסות" שקבעתי

לעצמי, אך לא פעם גם מעבר לכך. כדוגמה ל"סטייה" מעין זו יכול לשמש הראיון מס. 189(12) שערכתי ב-1965 עם הלוחם לשעבר צבי גלזר יליד 1926 בלאטביה המופיע בצילום של הראיון מצד שמאל.

ראוי לציין שהחלטתי לראיינו לאחר שיחת "ג'יטוש" שמתוכה הסתברה לי העובדה הבאה: שלא כעשרות מיוצאי לאטביה שראיינתי עד כה מבין כ-3,000 היהודים שלחמו במסגרת הדיביזיות הלאטביות שהוקמו ברוסיה בפרוץ המלחמה, צ"ג לחם בדיביזית חי"ר "שיגרתית" בצבא האדום, בה לא זיהה אף יהודי. כן הסתבר שבשעתו היה תלמיד בכית-ספר עברי בריגה וחניך תנועת בית"ל בעיר ריגה.

בפרוץ המלחמה בהיותו בן 15 אמו אבדה בעת הפצצה. הוא עם אביו ואחיו הצעיר ברחו לרוסיה ונקלעו בקולחוזים שבקצווי אסיה המרכזית. שלושתם סבלו מאד רעב, שכן הכנסתם התבססה על מכירת שיירי בגדיהם המעטים שהביאו מלאטביה ומשיירי האוכל שאביו היה מקבל כמנגן בכינור. משהחלים הנער מטיפוס קשה הוכנס ללמוד חשמלאות-מיקרות ותוך קצר הגיע לדרגה של מסגר חשמלאי. נוכח המצב הקשה בחזית התנדב לצבא, אך דחוהו מספר פעמים.

לאחר שקרע תעודותיו והקים 'שערוריה', גוייס לצבא ושירת כמפקד כיתה (רב"ט) במסגרת הדיביזיה ה-129 בחזית הבלורוסית. מחמת בדידותו במשך תקופה ארוכה הוא שכח, לדבריו, לא רק לדבר יידיש, אלא גם שהוא יהודי והתנהג, לדבריו, "כמו גוי לכל דבר". בעת הפוגה קצרה בקרבות על גדלין הוא קיבל גלויה מאחיו גלויה ובה פרטים על רצח אימם תחת הכיבוש הנאצי. תוך כך הסתיימה ההפוגה ובסערת רוחו פרץ, לדבריו, למקום-ריכוז השבויים הגרמנים וירה בהם "אחד אחר השני". עם סיום המלחמה לא השתחרר כי "פחד מהשיחור" ... מכל מקום הוא שירת עד סוף שנות ה-40 ביחידות-שדה שניהלו קרבות קשים נגד יסודות "אנטי-סובייטיים" ביערות של מזרח אירופה.

מעין מוסר השכל:

אכן תוך בדיקת המימצאים וניתוחם של ראיון זה והדומים לו למדתי ביתר שאת להפיק מידע ייחודי מהראיונות שערכתי עם מאות החיילים היהודים שלחמו בדיביזיה הלאטבית, האסטונית והליטאית. שהרי לכמות ולריכוזיות היחסית שלהם ביחידות הללו נודעה חשיבות רבה לא רק להרגשה של היחיד, אלא גם לדימוי העצמי - כקבוצה. לא בכדי נשמעה בפיהם שפת האידיש גם ברבים ואף שירים אפילו בעברית. ואלו רק דוגמאות בקצה המזלג...לפרטים נוספים מומלצים פירוסומי דלקמן:

* **לוחמים ועומדים על נפשם** - מלחמת יהודי ליטא בנאצים 1941-1945

בהוצאת יד ושם והאוניברסיטה העברית, 1975 זכה בפרס יצחק שדה לספרות צבאית

* **עם הגב אל הקיר** - לחימת יהודי לטביה בנאצים, 1941-1945

בהוצאת המכון ליהדות זמננו, יד ושם והקיבוץ המאוחד, 1978

* **יהודים אסטוניים בבריית-המועצות**, מחקרי יד שם, כרך י"א, 1976

* **FIGHTING BACK** - Lithuanian Jewry's Armed Resistance to the Nazis, 1985

זכרונות מגן העדן האבוד: יהודי קובה לפני המהפכה

מרגלית בז'רנו

לאחר המהפכה של קסטרו (1959) החליטו רוב היהודים לעזוב את קובה ולבנות את חייהם מחדש במקום אחר. במחקרי על תולדות היהודים בקובה ראיינתי יהודים קובנים רבים במטרה להשלים את החומר התיעודי על סמך זיכרונות אישיים. הראיונות נערכו בישראל, במיאמי, בניו יורק ובהוואנה ושמורים במדור לתיעוד בעל פה של המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית. במאמר שלהלן אנסה לבחון באיזה אופן השפיע המקום השונה שבו התרכזה כל קבוצת מראיינים על הזיכרונות שלהם.

סוגי המראיינים

הקהילה היהודית בקובה נוסדה על ידי קבוצה קטנה של יהודים אמריקניים שהתיישבו בהוואנה לאחר הקמתה של הרפובליקה הקובנית (1902). בני קבוצה זו השתייכו למעמד בינוני גבוה, דיברו אנגלית והזהות שלהם הייתה אמריקנית. לאחר המהפכה של קסטרו הם עזבו את קובה והתפזרו בניו יורק, מיאמי וערים אחרות בארה"ב. כשהתחלתי לקיים את הראיונות, רוב בני הדור הראשון של קהילה זו כבר נפטרו, ומספר הראיונות שקיימתי עם אמריקנים היה קטן.

הקבוצה השנייה שראיינתי הייתה מורכבת מיהודים ספרדיים, רובם מתורכיה, שהחלו להגר לקובה ערב מלחמת העולם הראשונה והגירתם נמשכה עד סוף שנות ה-20. הקהילה המרכזית שלהם נוסדה בהוואנה, אך מספר ניכר של ספרדים התגורר בערי הפנים. לאחר המהפכה של קסטרו הם החלו להגר מקובה לאחר שהלאימו את העסקים שלהם. הראשונים שהיגרו היו בעלי חנויות או מפעלים, שרכושם הולאם בעיקר ב-1961. העניים יותר – בעיקר רוכלים וסוחרים זעירים – היגרו ב-1968, לאחר שממשלת קסטרו הלאימה את העסקים הקטנים.

ההגירה **האשכנזית ממזרח אירופה** החלה בשנות ה-20 של המאה הקודמת, לאחר שארה"ב צמצמה את ההגירה אליה, ונמשכה בשנות ה-30. הרוב הגיעו מפולין והקובנים כינו את כל היהודים polacos. האשכנזים הפכו לקבוצה היהודית הדומיננטית, והקימו מספר גדול של ארגונים דתיים, חברתיים ותרבותיים, שהתפלגו על פי נטיותיהם הפוליטיות לקומוניסטים, בונדיסטים וציונים. בתקופת ההגירה החוגים ה"פרוגרסיביים", דהיינו חוגי השמאל היהודי, היו החזקים והמשפיעים ביותר בקרב דוברי האידיש, אולם במהלך מלחמת העולם השנייה גברה השפעתם של הציונים, שהפכו לגורם המכריע בתוך הציבור היהודי. קבוצות קטנות של חברי השומר הצעיר היגרו לישראל מיד לאחר הקמת המדינה והתיישבו בקיבוצים, והמשיכו להוות מקור השראה לחבריהם שונתרו בקובה.

בדומה לספרדים, גם אצל האשכנזים ההגירה לאחר המהפכה הייתה קשורה בהלאמת העסקים הפרטיים. הראשונים שהיגרו היו העשירים – שהיו גם הראשונים שנפגעו על ידי המשטר. רובם התרכזו במיאמי ביץ', שרוב אוכלוסייתה בשנות ה-60 הייתה יהודית.

הגל השני של מהגרים הגיע משכבות פחות מבוססות, והם קיבלו סיוע מהיאס (HIAS) שניסה לכוון אותם להתיישבות באזורים אחרים של ארה"ב. הסוכנות היהודית סייעה למבקשים לעלות לישראל, אך רק מעטים בחרו בדרך זו. בהדרגה, חלק ניכר מן היהודים שהתפזרו במקומות שונים מצא את דרכו למיאמי, שהפכה מעין תחליף להוואנה.

שלוש קבוצות אלו של אמריקנים, ספרדים ואשכנזים יש להוסיף **קבוצה רביעית**, של פליטים ממרכז אירופה שמצאו מקלט זמני בקובה בתקופת השואה. הגל הראשון (כ-6,000 פליטים) הגיע לפני המלחמה, בעיקר מגרמניה ואוסטריה, במטרה להמתין בחוף מבטחים עד לקבלת האשרה הנכספת לארה"ב. גל זה נקטע במאי 1939 בעקבות מסעה הידוע של האונייה סנט לואיס. הגל השני היה של פליטים מארצות הכיבוש הנאצי, בעיקר ממערב ומרכז אירופה, שקיבלו רשות להישאר בקובה עד סוף המלחמה.

אם מתייחסים לראיונות על פי תוכנם, עלינו לסווג את המרואיינים על פי מקום הולדתם, מועד הגעתם לקובה, מעמדם הכלכלי-חברתי ונטיותיהם הפוליטיות. אולם מאמר זה מבקש לבחון דווקא את זווית הראייה שממנה התנהל הראיון, ולכן נסווג את הראיונות על פי מקום המגורים של המרואיין ואת מועד הראיון. רוב המרואיינים ילידי אירופה רואיינו בשנות ה-80 ואלה שנולדו בקובה בשנות ה-90.

הראיונות הראשונים שלי נערכו **בישראל**, שהייתה רחוקה, מבודדת פוליטית, ועדיין לא איפשרה לתיירים ישראלים להיכנס אליה. הקובנים הוותיקים שעלו לארץ לפני המהפכה, עשו זאת בשל אידיאולוגיה ציונית חזקה, והם השתלבו היטב בתוך החברה הישראלית. בעקבות המהפכה הגיעו עוד כ-400 קובנים, אך רובם לא נשאר, וכ-90% מהם המשיכו בדרכם למיאמי. אלה שכן נשארו בארץ דומים במאפייניהם לוותיקים: הם התפזרו בקיבוצים ובערים, הפכו את העברית לשפת הדיבור היומיומית שלהם וניהלו את חייהם תוך מגע מועט עם יוצאי קובה אחרים. קבוצה זו **בישראל** תודגם באמצעות שלושה ראיונות:

את **דוד אוטיאנסקי** ראיינתי ב-1981, והוא היה זה שהכניס אותי בסוד ההיסטוריה של יהודי קובה. הוא היה אז עולה חדש מארץ קומוניסטית שכל רכושו היה הארכיון הפרטי שלו שכלל מכתבים

ועתונים באידיש, שאותם אסף על מנת לכתוב ספר על תולדות הקהילה שממנה בא. כשהכרתי אותו הוא חי בעוני ובדידות, וניסה להתחמק מפגישות עם יהודים שהכירוהו בימי גדולתו כשהיה תעשיין עשיר, עתונאי ועסקן בהוואנה. הוא היה אז חולה מאד, ולא יכול היה להחזיק עט בידיו הרועדות. הוא ראה את הראיון שערכתי לו כתקווה אחרונה לתעד את זיכרונותיו, וניסה להעביר אלי את גרסתו לספר שידע שכבר לא יכתוב.

יעקב ברוקאס (שקטעים מתוך זיכרונותיו מופיעים בגיליון זה של התיעוד) בא ממשפחה ענייה בתורכיה. הוא מעולם לא למד בבית ספר, אך חלומו הגדול ביותר היה לרכוש השכלה. הוא היגר מקובה בגיל 16 והתפרנס כרוכל. בשנות ה-30 הוא חי שנים אחדות בניו יורק, אך אחר כך חזר לקובה והמשיך להתפרנס מרוכלות עד המהפכה. לדבריו "החיים של רוכל הם חיים ריקים" ומה שנתן טעם לחייו היה פעילותו למען הקרן הקיימת לישראל. לאחר המהפכה הוא מצא בחייו טעם חדש, כאשר מינוהו כמורה לאנגלית. הוא היה אידיאליסט תמים שחשב שהמהפכה תביא צדק חברתי לכולם, אולם נחל אכזבה. הוא פוטר מן העבודה לאחר שהביע תמיכה במדינת ישראל וביקורת על הניהול המהפכני הלקוי. בעיניו העלייה לארץ הייתה התגשמות של חלום משיחי והוא היה מרוצה מאד מחייו בארץ.

משה בלדס עלה ארצה בשנת 1982, לאחר שכיהן כנשיא הקהילה היהודית בקובה במשך עשרים שנה. זאת הייתה התקופה ההרואית של חייו, והוא הקדיש את כל זמנו וכספו להגנה על האינטרסים של יהודי קובה תוך סיכון בטחונו האישי. בלדס שהיה איש ישר והגון היה נתון ללחצים רבים גם מצד הממשלה וגם מצד חברי קהילתו. הראיון אתו כולל מידע בעל ערך רב, שאת מהימנותו כבר יכולתי לאשש מחומר שנפתח בינתיים בארכיון המדינה.

חוויה שונה לחלוטין קידמה אותי **במיאמי**, שבה מתגוררים כ-5,000 יהודים קובנים. הם חיים בשולי שתי קבוצות אתניות גדולות - היהודים האמריקניים דוברי האנגלית והגולים הקובניים דוברי הספרדית - אך הם חיים בנפרד משתי קבוצות אלה. את הראיונות הראשונים ערכתי עם יהודים שהיגרו מתורכיה או מפולין לקובה, ובשנות ה-60 הם שבו להגר לארה"ב. הראיונות נערכו בספרדית מעורבת במילים אנגלית, אידיש ועברית, ובמקרה של הספרדים גם בלדינו.

הבעיה הראשונה שלי הייתה לחדור לתוך קהילה סגורה שבה כולם מכירים את כולם. הקהילה הספרדית קובנית במיאמי הייתה מכניסת אורחים ושיתפה פעולה עם הפרוייקט. בקרב האשכנזים הייתי צריכה לנהל מו"מ על מנת לזכות באמון של המרואינים. אולם אין ספק שלראיין במיאמי הרבה יותר יעיל: כל הקהילה היהודית על מנהיגותה וגווניה הייתה בהישג יד.

הראיונות **בניו יורק** נערכו בעיקר עם אנשים ששהו בקובה כפליטים. מכיוון ששערי ההגירה של קובה היו חסומים, רוב הפליטים נכנסו לקובה באמצעות הסדרים לא לגליים שלא תועדו בכתב, ולכן התיעוד בעל פה ממלא תפקיד חשוב. בשביל אותם פליטים לשעבר, קובה מהווה עבר רחוק המנותק לגמרי מניסיונם היומיומי, והם זוכרים אותה בהירות רבה.

בביקורי הראשון **בהוואנה**, בשנת 1990, ניסיתי לראיין כמה מוותיקי הקהילה. בכמה מקרים הצלחתי לראיין מבלי להקליט (תוך רישום בעברית של תוכן השיחה) אך רק שלושה הסכימו להתראיין עם רשמקול. היו אלה **ד"ר חוסה מילר** (אז נשיא הקהילה), **אברהם ברזניאק** (שעמד בראש הארגון הדתי "עדת ישראל") ו**שרה רחצווייג** שהייתה קומוניסטית ותיקה. הפחד, השכחה והדחקת הזיכרונות היו יותר משמעותיים מהמילים שנאמרו.

בעיות ופרספקטיבה

הראיונות עם בני הדור הראשון מתארים את החיים בבית הישן ואת המפגש הראשון עם קובה. חלק הרגישו ירידה ברמת החיים שלהם בעוד שלאחרים התנאים בקובה היו טובים יותר מאשר בשטעטל, כפי שמספר אליעזר ארונובסקי: "האמת היא שהתאהבתי בקובה מן הרגע הראשון... כי באנו מארץ אנטישמית... וכאן היה חופש והכל... שלמנו חמישה פסוס לחודש בשביל מגורים של חמש נפשות בחדר אחד. קנינו קקאו וחלב מרוכז... וממתקים בחמישה סנטות וחיינו כמו מלכים".

רוב המהגרים מדגישים את יופיו של האי הטרופי, ובמיוחד את נדיבותם וידידותם של הקובנים. אלה שהגיעו ממזרח אירופה ללא שפה, כסף או מקצוע, אינם מסתירים את הסבל שהיה מנת חלקם בשנים הראשונות, אך הם יודעים להבחין בין הקשיים הכלכליים והפוליטיים לבין היחס האנושי שגילו כלפיהם התושבים. היהודים שהגיעו מחברה רב-לאומית שהפלתה לרעה את המיעוטים חששו מקשרים חברתיים עם הקובנים ובמיוחד מקשרים עם בני המין השני. בהסתכלות לאחור הספרדים מתארים את חייהם בחברה סגורה שבה שמרו על הערכים המסורתיים שלהם, כמה מן המרוויינים האשכנזים מרגישים רגשות אשמה ביחס לחוסר ההבנה שגילו כלפי הקובנים.

פרק חשוב בחיי היהודים הקובניים קשור בהשתתפותם בהקמת **המפלגה הקומוניסטית** בשנת 1925. אחד המייסדים, **פאביו גרוברט** (שהיה ידוע בקרב היהודים כאברהם'ל שמחוביץ'), מילא תפקידים מרכזיים בהיסטוריה של המפלגה, בעיקר מאחורי הקלעים, ולאחר המהפכה של קסטרו זכה לעמדה בכירה. שני מרוויינים שהיו ידידים קרובים שלו (דוד אוטיאנסקי ואשר שטושינסקי) תורמים לחקר שנותיו הראשונות בקובה, אולם גרוברט עצמו סרב בתוקף להיפגש עם היסטוריונית ישראל, בטענה שהוא ממלא תפקיד ציבורי והוא אנטי ציוני מוצהר.

אוטיאנסקי ומרוויינים אחרים מישראל דיברו בגלוי לב על ההשתתפות היהודית במפלגה הקומוניסטית וארגוני שמאל אחרים. לעומת זאת היהודים במיאמי ניסו להסתיר פרק זה בתולדותיהם מתוך חשש מתגובת קהילת הגולים במיאמי, שבה כל קשר עם הקומוניזם מעורר אסוציאציות עם תמיכה בפידל קסטרו שנחשב להתגלמותו של השטן. מרוויינים השתדלו להמעיט בחשיבות הפרק הקומוניסטי בהיסטוריה של הקהילה וגם בהיסטוריה הפרטית שלהם.

מקרה יוצא דופן הוא זה של קומוניסט ותיק שהגיע למיאמי בראשית שנות ה-80 למרות שכולם ידעו שכל חייו הוא היה קומוניסט ושהוא הגיע לעמדה מכובדת תחת שלטונו של קסטרו. תגובתו הראשונה לבקשתי לראיין אותו הייתה של פחד וניסיון להתחמק, אולם ברגע שהתחיל לדבר הוא היה כמעין המתגבר. הוא יחד עם המרוויינת הקומוניסטית מהוואנה דיברו בהתלהבות רבה על פעילותם המחתרתית במסגרת המפלגה הקומוניסטית ותארו אותה כתקופה ההרואית של חייהם. אולם מה שבשבילם הוא מקור גאווה בשביל רוב יהודי מיאמי הוא מקור לבושה.

בעיה אחרת שמושפעת מזווית הראייה העכשווית היא בעיית הפליטים ובמיוחד פרשת האונייה סנט לואיס שהגיעה לנמל הוואנה עם למעלה מ-900 פליטים שלא הורשו לרדת ונאלצו לשוב לאירופה. הקהילה היהודית באותה תקופה הייתה עניה וחסרת אונים מבחינה פוליטית, והעזרה לפליטים נפלה בעיקר על שכמו של הג'וינט. הראיונות על פרשה זו היו פרובלמטיים מאד והם חסרי ערך מבחינה מחקרית. הזיכרונות על השואה טעונים במידע שנרכש במשך השנים ממקורות אחרים. במקרה זה גיליתי שמרוויינים התיימרו להיות עדי ראייה לאפיונות מתוך הסרט "מסע הארוזים" שהוצג בטלוויזיה זמן קצר לפני בואי למיאמי.

תגובה אחרת לשואה היא תחושת אשמה שמתחלפת בשכנוע עצמי של פעילות מדומיינת. כששאלתי יהודים ספרדים על פעילותם למען הפליטים התחילו לספר לי איך הם אספו כספים למה שהסתבר שהיה מגבית למען ישראל. אחד המרוויינים תאר בבחירות הפגנה של הקהילה היהודית נגד גירוש פליטי האונייה סנט לואיס. מכיוון שאין להפגנה כזו כל אזכור בעיתונות או במקורות אחרים אני מניחה שהוא מחליף אותה בהפגנה שנערכה בסוף 1942 במחאה על השמדת היהודים על ידי גרמניה. **ליאורה מרגוליס** (יארבלום) שניהלה את משרד הג'וינט בהוואנה בתקופת פרשת סנט לואיס הייתה מודעת לתעתועי הזיכרון: "אי אפשר לחיות עם טראומה, זה חוזר לאיזשהו מקום בתת-ההכרה...אני יכולה לזכור רגשות, אך אינני יכולה לזכור עובדות. אם את רוצה למצוא מישהו היום כאן שיתן לך את עובדות שחוקר אמיתי יכול להסתמך עליהן זאת תהיה שטות...אני ישרה מספיק כדי לומר שאני פשוט לא זוכרת".

פליטים שהגיעו לקובה בתקופת המלחמה נוטים לייפות את האי שטוף השמש בהשוואה לאפלה של חייהם באירופה. שתי נשים מגרמניה שהיו כלואות במשך חודשים אחדים במחנה המהגרים "טיסקורניה" (אליס איילנד הקובני) זכרו את יופיו של המקום למרות שהיו כלואות בו, כפי שעולה מדבריה של לוטה בורג: "רבים מהיהודים...שלא הרגישו רדיפות כמוני התלוננו על דבר זה או על דבר אחר. אני לא יכולתי להבין זאת. בשבילי זה היה כמעט גן העדן".

הראיונות עם הפליטים סיפקו מידע רב על הפרוצדורה של הצורך לשחד פקידי ממשלה. בהיותם רחוקים מקובה או מן הקהילה היהודית קובנית הם דיברו בגילוי לב בלי לחשוש ממה שיגידו ובלי צורך לייפות את הזיכרונות.

התקופה שאחרי המלחמה ובמיוחד שנות ה-50 היו תקופה של צמיחה ושגשוג לרוב יהודי קובה, הן בחייהם האישיים והן בחיים הקהילתיים. בדומה לגולים הקובניים, גם היהודים נוטים לעשות אידאליזציה של חייהם הטובים בתקופת הדיקטטורה של באטיסטה, אולם כשנכנסו לפרטים התברר שהמציאות הייתה פחות יפה. הדור המבוגר, בעיקר אלה שהיגרו מפולין בין שתי מלחמות העולם, לא היו כל כך רגישים לגילויי אפליה ואנטישמיות. לעומת זאת הילדים שלהם, שכבר חיים שנים רבות בארה"ב, מדגישים שהייתה מחיצה נסתרת שהפרידה ביניהם לבין שאר האוכלוסייה.

תאור קובה כגן עדן קשור לגירוש יותר מאשר לחיים הטובים שקדמו לו. בראיונות יש ביטוי בולט לאובדן הטראומטי של הביטחון האישי והרכוש, במיוחד באותם מקרים שבהם הוא היה מלווה באלימות מצד אנשי המיליציות שהלאימו את העסקים האישיים. מספר המרואיינים מישראל שעזבו את קובה כתוצאה מהמהפכה קטן מכדי לערוך השוואה עם הקובנים במיאמי, אולם יתכן שהאיבה לקסטרו בקרב הגולים הלא-יהודיים השפיעה על הזיכרונות של היהודים הקובניים.

סיכום

בקובה המהפכנית לא היה מקום למחקרים על המיעוטים והזיכרונות שלהם דוכאו למעשה. במיאמי, הגולים הקובנים – יהודים ולא יהודים – שאפו לבנות מחדש את החיים שבקובה הטרומ-קסטריסטית. זיכרונותיהם מקובה ממשיכים ללוות את חייהם בהווה. הפליטים לשעבר בניו יורק, כמו הקובנים שעלו לישראל, רחוקים גיאוגרפית וחופשיים מלחצים חברתיים הנובעים מחיים בתוך סביבה קובנית. לאחדים מהם הייתה מוטיבציה חזקה מאד להשאיר את חותמם בהיסטוריה, אך הם לא היו רגישים כמו חבריהם במיאמי לתגובה שזיכרונותיהם יעוררו. הראיונות שלהם היו יותר אינדיבידואליים ופחות קולקטיביים.

ציפיות המרואיין מהמראיין

לטאנגו צריך שניים

שיחה עם אסתר גולן

משוחחת: יהודית רייפן-רוגן

אסתר גולן, ילידת 1923 גרמניה, ניצלה במסגרת ה-Kindertransport. הוריה נספו בשואה. עלתה לישראל ב-1945, במקצועה, סוציולוגית ויועצת חינוכית, פעילה ביד ושם, ב'עמך' ובארגונים העוסקים במפגש עם האחר. מזה עשרים שנה מרצה בארץ ובחו"ל.
golanes@netvision.net.il

מטרת השיחה עם אסתר גולן ללבן, על פי ניסיונה, את הגורמים התורמים להצלחת הראיון מזווית הראייה של המרואיין והאמורים להשפיע על תוצאות רצויות מבחינת המראיין.

ש: אילו תנאים היית מציינת כהכרחיים על מנת שהראיון יהיה ממצה ומוצלח.

ת: מילת המפתח - **Partnership**, במובן של שיתוף פעולה, שמירה על כבוד האדם ויחס שווה בין המראיין והמראיין. שניהם זקוקים זה לזה ולכן הם שווה ערך. השותפות הזאת נותנת תחושה של מוכנות.

על המראיין המקצועי לדאוג לאווירה רגועה, לא מאיימת או מאשימה, לזרום עם המראיין ולקבל על עצמו (המראיין) את האחריות להצלחת הראיון. אני מצפה שהמראיין ייצור את האווירה ולא יתן תחושה שהמראיין אינו ברמה שלו.

דוגמא: אם למראיין יש תמונות והוא רוצה להתייחס אליהן, חייבים לאפשר זאת. לראיון אחד הבאתי תמונות. התמונות הן חלק חשוב ממני והן מובילות את הזיכרון שלי. המראינים לא התייחסו לתמונות ובכך היקשו עלי עד כדי כך שהכרתי אותם לחזור ולתעד אותי עם התמונות.

מהמראיין אני מצפה לרגישות ואמפתיה (**Compassionate Listening**). חשוב לתת תחושה של הבנה והקשבה, שהסיפור האישי שלי חשוב ושהוא תורם משהו, במיוחד אם מדובר באנשים פשוטים, ב"חיילים הפשוט" שחוו חוויה.

אני מצפה מהמראיין שישאר נייטרלי ולא שיפוט, שיקשיב בתשומת-לב ושלא יביע רגשות בנוסח: "אוי, כמה שזה נורא"... הבעת רגשות מעין אלו מפריעה וקוטעת את הראיון. אם אני מסכימה לספר – תנו לי לספר. את שאלות ההבהרה ניתן לשאול לאחר שסיימתי את רצף דברי.

ש: מה הן המחשבות, התחושות שלך כמראיינת.

ת: מספר מילים על תחושותי כמראיינת. יש לי ידע שהמראיין מעוניין לשמוע. לקראת הראיון יש לדעת שאני, המראיינת, מתרגשת וצריכה לארגן את מחשבותיי. נדרש ממני בדרך כלל מאמץ נפשי, ובכך חייבים להתחשב.

מה מטריד אותי? אני נמצאת בתוך המחשבות, הזיכרונות. אני מתאמצת/משתדלת לזכור ולדייק בפרטים, חוששת שאשכח מה שחשוב לי לספר, ומפחדת שהמראיין יוביל אותי לכיוון אחר ממה שהתכוונתי. אני חוששת מרגשנות יתר בכלל, גם בפני אדם זר ולכן אני מנסה לפעמים להיצמד לתיאור עובדתי על מנת למתן את עוצמת הרגשות.

אני מצפה שהמראיין יהיה רגיש, ישאר מאזין אמפטי, נייטרלי וידע שלא ללחוץ עלי. אני מצפה שהמראיין ייתן לי תחושה של ביטחון – שאני בידיים נאמנות, שלא יכשיל אותי. כנות הדדית עוזרת להבנה הדדית בראיון. חשוב לי לציין, שככל שהשליטה והאחריות על התכנים נותרים בידי המראיין, הם יוצרים עבורי תחושה נוחה ופתיחות.

ש: צייני דוגמא לראיונות מוצלחים.

ת: הראיון לעיתון של אליאנס לאחר תערוכת הציורים שלי. המראינת הבינה אותי והגדירה את מטרת הראיון בקצרה "ספרי איך הגעת לציור?". גם בראיון לטלוויזיה לתוכנית "רגעים" הודיעו מראש שלרשותי 4 דקות לספר אפיזודה. הכנתי טקסט, צריך היה לחשוב במהירות כיצד להפוך את הרגשות למילים ולא דווקא להסתמך על ספונטניות. ההגדרה המדויקת נתנה לי את היכולת להתכונן, להשקיע מחשבה ולא לסטות מהנושא.

הגדרת הנושא הראיון הכרחית כבר בשיחת הטלפון שלפני הראיון ובתחילת המפגש. ההגדרה ממקדת את הנושא, מכוונת אותי להכנת מחשבותיי לפני השיחה ועונה כך על הצרכים של שני הצדדים. ההגדרה היא המסגרת, ההסכם בתחילת הראיון שמגדיר את פרטי הראיון ביני לבין המראיין. במסגרת הזו מוגדרים ונקבעים

כל הפרטים התוכניים והטכניים לפני הראיון. (נושא, מטרה, השימוש בראיון והנושאים הטכניים, הקלטה, הסרטה וכו').

ש: דוגמאות לגורמים שהפריעו לך במהלך הראיון.

ת: המראיינת איחורה והאיחור גרם למתח שהלחיץ אותי. אם אין ברירה, ניתן היה להודיע לי טלפונית. במקרה זה האיחור התפרש כזלזול בי. המראיינת בפתח השיחה ציינה: "אני כבר כל כך הרבה שנים עוסקת בראיון", ובכך גרמה לי לתחושת אי-שוויון ואי-נוחות. המראיין אינו צריך להדגיש את המיומנות שלו.

הראיון אינו תחקיר אלא שיחה לשמיעת סיפור גם אם המראיין הכין את עצמו לנושא. מפריע לי כאשר מטילים ספק בסיפור שלי. הרי מטרת השיחה היא לשמוע את הגירסה שלי. היו ראיונות גם עם שפילברג שלא היו נעימים עבורי.

אחת המראיינות לא ידעה דבר על יהדות גרמניה וכל מידע ממני נתקל בתגובה ספקנית, "אבל אני שמעתי שהיה אחרת". היא לא האמינה לי. אם היא לא רוצה לשמוע את הגירסה שלי אין טעם לספר. הרגשתי מאד לא נוח.

בראיון משפילברג ניסו להגביל את השיחה. שפילברג הכינו דגם של סיפור ואם הסיפור שלי לא התאים לדגם נוצרה בעיה. מתחילת הראיון נשאלו שאלות: מי ניצול שואה, באיזה מחנה היית וכו'. אם לא הייתי במחנה, לא התאמתי והסיפור שלי לא היה מעניין.

אמא שלי הייתה 11 שנה תחת השלטון הנאצי ולא שרדה, ולכן הסיפור שלה היה עבורם לא רלבנטי. אך דווקא סיפור זה היה חשוב לי לספר. מי שאיפשר לי כבר בשנת 1988 לספר את סיפור חיי וסיפור משפחתי היה אריה ברנע כי הייתה לו נכונות לשמוע מבלי לשפוט.

ש: ובכל זאת מדוע, להערכתך, פנו אליך משפילברג?

ת: פנו אלי לפני כ-15 שנה, כי זו הייתה התחלת המעבר לתיעוד של נפגעי השואה ולא רק שורדי מחנות.

ש: אם מראיין אחד מקליט ורושם את דבריך, האם מפריעות הפעולות הטכניות שכוללות גם הפסקת הראיון לשם החלפת קסטה?

ת: הפעולות הטכניות של המראיין אינן מפריעות כל עוד אני מודעת להן מראש לפני שמתחילים בראיון כשם שחשוב לבדוק את המכשירים לפני הראיון. אני מעדיפה הפסקה של מספר דקות להחלפת הקסטה כל עוד המראיין לא קוטע את דברי באמצע המשפט. ההפסקה מאפשרת לי להתרכז ולארגן את מחשבותיי.

ככל שהמראיין מוכן יותר לנושא מבחינת תכנים ורקע היסטורי, ככל שהמראיין מודע לכך שהוא כלי מקצועי המתעד את הסיפור האישי, אלה יוצרים אצלי תחושה של הדדיות ושוויון וכך הראיון מוצלח יותר.

קטעים מתוך ראיון עם יעקב ברוקאס

מרגלית בז'רנו¹

הראיון עם יעקב ברוקאס נעשה במסגרת מחקר על יהודי קובה, אולם החלק הראשון, העוסק בתקופת ילדותו, קשור להיסטוריה של היהודים בתורכיה. הוא משקף את העוני והבערות שבהן גדל, אך גם את התשוקה ללימודים ואת היכולת הסיפורית של המראיין. הראיון נערך בכרמיאל בשנת 1983.

ש. מר ברוקאס, באיזו שנה נולדת?

ת. נולדתי בשנת 1908.

ש. ספר לי בבקשה כיצד נודעה לך שנת הלידה שלך.

¹ הראיון נערך על ידי ונשמר במדור לתיעוד בעל פה של המכון ליהדות זמננו. שפת המקור ספרדית והוא תורגם במיוחד ל"תיעוד".

ת. כאשר נולדתי, היו שינויים בשלטון התורכי [...] קראו לזה "תורכיה הצעירה"², ואז היהודים קבלו את האזרחות התורכית והיתה להם התחייבות ללכת לצבא, אולם תמיד המוסלמים החשיבו את היהודים כאזרחים מדרגה שניה.
ש. כיצד נודע לך תאריך לידתך?

ת. ההורים נהגו אז, כדי למנוע מן הילדים שלהם ללכת לצבא כחיילים בצבא התורכי, להחליף את התאריך בתעודות הלידה. את הלידה הרשמית כתבו בספר תפילה, ואת תעודות הלידה החליפו לפי הצורך שלהם. כשאבי נפטר הייתי עדיין קטן מאד, רק בן ארבע שנים, ואמי נותרה בודדה עם ארבעה ילדים. התחילה אז המלחמה הבלקנית והיא נשארה ללא פרוטה. אז היא מכרה את הספרים ועם הספרים גם תאריך הלידה שלי. כאשר גדלתי רציתי לדעת מתי נולדתי והתחלתי לשאול אנשים מתי היתה מהפכת התורכים הצעירים...

ש. באיזו עיר נולדת?

ת. בעיר שנקראה סיליבריה, שהיתה כ-90 קילומטר מאיסנבול. [...] הוא מספר שבעיר התגוררו יוונים, תורכים ויהודים – כשהיהודים חיו באזור המרכזי]

ש. כל היהודים התגוררו באותו רובע?

ת. כן, והיה לנו בית כנסת ושלוש מדרשות [...] בבית הספר (במדרשה) למדו רק ילדים יהודיים. לא היו בתי ספר פרטיים. לכל קהילה היו בתי ספר שבהם לימדו תורה, עברית וכו', אולם בתקופתי לא היו מורים כי זה היה זמן מלחמה ואחר כך כשהמלחמה נגמרה הרבה מורים נהרגו, ואז באותה תקופה היו רק יתומים, זקנים ואלמנות.

ש. ממה התפרנסה המשפחה שלך לפני שאביך נפטר?

ת. החיים שלנו היה אסון. אבי התחתן בפעם הראשונה ונולדו לו שלושה ילדים ואז אשתו מתה. הוא נותר אלמן עם שלושה ילדים והתחתן בפעם השניה, אך עם האשה הזאת הוא לא הסתדר והוא היה צריך להתגרש. וכדי להתגרש, הרבנים בתורכיה – ואני אומר זאת במרירות ודאגה – הרבנים האלה לא היו אנשים טובים. הם הניחו שני זוגות תפילין ואמרו הרבה תחנונים, אך הם לא הושיטו יד לשום דבר. צדקה, מעשים טובים, זה עולה הרבה כסף ואת זה הם לא רצו לעשות. [...] את אבי, בשביל לגרש את אשתו, הם הפשיטו לגמרי, השאירו אותו בלי מכנסיים – אבל הוא היה חייב להתגרש. אז הוא התחיל למכור בכפרים התורכיים ועם המעט שנותר לו הוא קנה דברים קטנים, כפתורים וחפצים אחרים כדי למכור ולפרנס את ילדיו. הגיס של הסוחר שהוא קנה ממנו היה רב, ויום אחד כשאבי בא לקנות ממנו הוא אמר לו: "יצחק, בבית של גיסי חיה נערה העובדת כמשרתת. היא באה מאנקרה. היא יפהפיה. אני אביא אותך לארוחה לבית גיסי כדי שתכיר אותה. [...] כשאבי ראה את זו שהיתה עתידה להיות אמי הוא התפעם כי באמת היא היתה יפה מאד. אבי לא ידע מה יוכל לומר לה, ואז הוא אמר לה שהוא יביא אותה אל הסארה. סארה בתורכית זה ארמון המלך. [...] כשהם הגיעו בסוף הביתה היא ראתה צריך מבוץ וקש ושני ילדים, אחד כבר

² כוונתו למהפכת התורכים הצעירים.

מת בינתיים, ושני הילדים האלה היו ערומים ויחפים. אבל אמי רחצה אותם במים מן הבור, נתנה להם לאכול וכך היא נכנסה לבית של אבי. [...]

כשפרצה המלחמה הבלקנית (1912) אנו חיינו קרוב לגבול עם בולגריה, ולאבי היתה כבר פרנסה יותר טובה. היתה לו חנות בגדים, פרות ושני סוסים ואפשר לומר שהוא כבר היה עשיר, אבל הוא עזב את הכל וברחנו לקונסטנטינופול מפחד שמא יהרגו אותנו. אבי כבר היה חולה, ואנחנו היו שם פליטים והג'וינט פרנס אותנו. נשארנו שם תשעה חודשים וחזרנו לסיילבריה. אבל אבי נעשה עוד יותר חולה.

ש. ממה חייתם אחר כך?

ת. אחרי שאבי מת הייתי בן ארבע או חמש והיה לי גם אח קטן. אני אהבתי ללמוד, אז לא היה תנור כדי לחמם אותנו, לא היה לחם כדי לאכול, לא היה כלום מכלום. [הוא מספר כמה רצה ללמוד, אך לא היתה אפשרות. הוא התחיל לעבוד כשוליה של כורך ספרים. שכן שלו, בן של רב, החליט לעזור לו] מצאתי חן בעיני הרב והוא נתן לי מכתב אל הרב הראשי של איסטנבול, כדי שישלחו אותי לבית ספר.

ש. בן כמה היית אז?

ת. בן שמונה. אז עליתי על אוניה של יוונים, יחף, אולם אחותי הגדולה גרה אז באיסטנבול. אני עליתי על האוניה כנוסע סמוי, והיוונים גילו אותי אבל לא עשו לי כלום. הם נתנו לי לאכול ואחר כך נתנו לי יד והביאו אותי לבית של אחותי. אבל לראות את הרב הראשי של איסטנבול אני יכול להגיד לך שכאן לראות את בגין (ראש הממשלה) אפשר הרבה יותר בקלות. אנחנו לא יכולנו להכנס אל הרב הראשי. אחר כך עשו לי בחינה ואמרו לי: "ילדון, העניים לא צריכים לדעת הרבה, לך לעבוד!" ושלחו אותי הביתה. [...]

ש. היתה לך שם רק אחות אחת או יותר?

ת. היו לי שתי אחיות. הגדולה היתה מבשלת וניקתה את הבית ועשתה את כל העבודות שם מא שהיתה בת 16 או 17. הגברת שלה ילדה בן והיא רצתה "מטפלת" כמו שאומרים כאן, אך אחותי רצתה שהמשכורת תגיע לאבא שלי, כי היא עבדה על מנת לעזור לאבא שלי, ואז היא אמרה למעסיקה שלה: "לא גברתי, אל תקחי עוד עובדת, אני אביא את אחותי הקטנה – שהיתה אז בת שבע. ואז אחותי היתה צריכה לטפל גם בילד, גם באחות הקטנה וגם בכל עבודות הבית. לאחר שנתיים או שלוש הארוס שלה נסע לנו יורק ואחר כך גם אחותי נסעה אליו, ואז הקטנה נשארה אחראית על כל הבית כשהיתה רק בת 12 שנים. עכשיו, האחות הזאת שלי, הקטנה ביותר, גרה בניו יורק והיא בת 83.

ש. האם היא עבדה רק אצל יהודים?

ת. היא עבדה בבתים של יהודים וגם של מוסלמים. כעת היא מספרת לנו שהיה מוסלמי שרצה לאנוס אותה והיא היתה חייבת לברוח משם. כעת היא מספרת לנו הרבה דברים. בכל שנתיים או שלוש היא היתה לוקחת חופשה ובאה הביתה לחודשיים שלושה. ליתר דיוק, היא באה הבית כדי לרעוב, כי בבתים שהיא עבדה היה לה שפע של אוכל, בעוד שבבית היא סבלה מרעב.

[...]

ש. ואיך החלטתם לנסוע לנוי יורק?

ת. כשהמלחמה נגמרה, מלחמת העולם הראשונה, לאחותי היו כבר שלושה ילדים. [...] באמצע הדרך, בהיותנו ביוון, הרופא של ההגירה גילה שלי ולאחי יש מחלת עינים טרכומה והיינו צריכים לחזור. [הוא מספר שמצאו רופא שהיה מוכן לרפא אותם, אך האם היתה צריכה להמשיך בדרכה לנוי יורק עם שני הילדים הבריאים. היא סרבה להפריד בין בני המשפחה והם חזרו הביתה].

[...] בינתיים השערים של ארה"ב נסגרו, היתה קואוטה כדי להכנס לשם – דבר שקודם לא היה. ואז דוד של אחות אשתי שחי בקובה והיה נוסע לעתים קרובות לארה"ב כדי לקנות סחורה. [...] הדוד הזה היה סוחר סיטונאי בקובה, וכל חודש הוא נסע לנוי יורק לקנות סחורה והיה לך בבית של אחותי. ואז אחותי היתה בוכה כל הזמן ואומרת: "מה יהיה על אחי הקטנים ואמי שאינם יכולים להכנס עכשיו לנוי יורק, כי הם צריכים לחכות לקואוטה". אז הוא אמר לה: "תשלחי אותם לקובה". כי היה כדאי לו שנסע לקובה, כי הוא היה זקוק לרוכלים שיסתובבו בין הבתים וימכרו את הסחורה שלו.

לוח מודעות

יום השתלמות בתיעוד בעל-פה בנושא פרוייקטים קהילתיים, התקיים השנה ביום רביעי ה-13 בדצמבר 2006. בתוכנית הרצתה הגב' רוז לרר-כהן על ראיונות שגבתה עם ניצולי שואה בקייפטאון (דרום-אפריקה), הגב' דינה גבעון סיפרה על ראיונות עם מייסדי קרית ביאליק והגב' ענת שרגאי הציגה את הפרוייקט של אדם פוגש מדבר: פרוייקט "והגדת לבנק", של המכון למורשת בן-גוריון, הכולל תיעוד אזורי באמצעות ראיונות וידאו של ראשוני המתיישבים ברמת הנגב. בתום יום השתלמות נערכה אסיפה כללית של האגודה לתיעוד בעל-פה.

בחודשים נובמבר –דצמבר קיים המדור לתיעוד בעל-פה בשיתוף עם מכון בן-צבי קורס למתעדים (מחזור אחד עשר) שייוחד לנושא שימור מורשת קהילות ישראל ובמרכזו תיעוד קהילות יהודי קראלה שבדרום הודו (קהילת יהודי קוצ'ין ועוד).

תמונת המחזור + כיתוב למטה

המדור לתיעוד בעל-פה מתעתד לקיים קורס נוסף (מס' שניים עשר) בנובמבר-דצמבר 2007 ועל כך תבוא, הודעה נפרדת. המעוניינים יכולים כבר ליצור קשר עם מזכירות המדור למסירת פרטים אישיים.

החברה הגניאולוגית הישראלית מקיימת ב-12 בנובמבר 2007 את יום העיון הארצי השלישי לגניאולוגיה יהודית. יום העיון יתקיים בבית ווהלין, גבעתיים. הנושא: היהודי הנודד: הגירת היהודים בין המאה ה-18 לבין המאה ה-20.

יום השתלמות בתיעוד בע"פ של המדור לתיעוד בע"פ בשיתוף עם האגודה הישראלית לתיעוד בעל-פה מתוכנן לנובמבר 2007. הודעה על כך תבוא בנפרד.

המעוניינים לפרסם במסגרת התיעודון הבא, כתבה, ידיעה או מודעה בנושא התיעוד בעל-פה מתבקשים לשלוח את החומר למערכת התיעודון.

אנו מזמינים אתכם להצטרף לאגודה או לחדש את המינוי שלכם באמצעות תשלום דמי חבר בסך 50 ₪ לשנת 2007.

המחאות יש לרשום לפקודת "אגודה ישראלית לתיעוד בעל-פה" ולשלוח למדור לתיעוד בעל-פה, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית, ירושלים 91905. יש להוסיף פרטים אישיים בכתב ברור (שם ושם משפחה, כתובת פרטית, כתובת בעבודה, טלפון ודואר אלקטרוני).